

Beata Cytowska

Uniwersytet Wrocławski

ORCID 0000-0002-4884-2608

Dorobek naukowy pedagogiki specjalnej w kontekście współczesnych wyzwań badawczych

Wprowadzenie

Celem niniejszego opracowania jest ukazanie dorobku naukowo-badawczego pedagogiki specjalnej ze szczególnym uwzględnieniem ostatnich dziesięciu lat (2009-2019) i usytuowanie go w kontekście współczesnych wyzwań badawczych. Do zrealizowania tak postawionego celu niezbędne jest wskazanie korzeni subdyscypliny i przełomowych momentów jej rozwoju. Zwieńczenie artykułu stanowi przegląd literatury za pomocą jednej z jego form, a mianowicie badania zakresu literatury. Analizie poddane zostały 73 monografie opracowane we wskazanym okresie na podstawie prowadzonych przez autora/autorkę badań, aby móc zaprezentować najważniejsze osiągnięcia pedagogiki specjalnej, dominujące tendencje wśród badaczy w doborze paradygmatów badawczych oraz zarysować trendy rozwoju naukowo-badawczego pedagogiki specjalnej na kolejne lata. Najistotniejsze konkluzje z prowadzonego rozpoznania odniosłam do wybranych światowych badań nad niepełnosprawnością.

Działalność Marii Grzegorzewskiej – twórczyni polskiej pedagogiki specjalnej

Rodowód polskiej pedagogiki specjalnej sytuowany jest w okresie międzywojennym i bezsprzecznie wiąże się z nazwiskiem Marii Grzegorzewskiej. W jej ujęciu pedagogikę specjalną charakteryzuje specjalny cel – „rewalidacja społeczna dzieci upośledzonych, chorych, niedostosowanych

społecznie lub w inny sposób odchylonych od normy”¹. Poglądy pedagogiczne cytowanej autorki, jak na ówczesne czasy, były nowoczesne i otwarte. Co prawda nie stworzyła zwartej koncepcji naukowej, jednak zaproponowała teoretyczno-metodyczne podstawy pedagogiki specjalnej w postaci ogólnych założeń.² Myśl pedagogiczna Marii Grzegorzewskiej miała niewątpliwe znaczenie w ukierunkowaniu rozwoju pedagogiki specjalnej. Jej największe osiągnięcia to³:

- zorganizowanie sieci szkół specjalnych w okresie międzywojennym, a także po II wojnie światowej;
- stworzenie podwalin i realizacja kształcenia nauczycieli/pedagogów specjalnych (powołanie Państwowego Instytutu Pedagogiki Specjalnej, PIPS), a także położenie szczególnego nacisku na konieczność ich ciągłego samorozwoju;
- holistyczne spojrzenie na rozwój i potrzeby dziecka doświadczającego nieprawidłowości w rozwoju – podyktowane wielką miłością i empatią;
- opracowanie metody nauczania dzieci z niepełnosprawnością intelektualną (metoda ośrodków pracy – wcześniej ośrodków zainteresowań, za Declory’em);
- rozumienie sytuacji osób niewidomych i głuchych oraz potrzeby kompensacji zmysłów;
- wprowadzenie określenia *rewalidacja* (do dziś stosowanego) wobec szerokiego spektrum oddziaływań wobec dzieci i młodzieży z niepełnosprawnościami⁴

¹ M. Grzegorzewska, *Pedagogika specjalna. Skrypt wykładów*, Wydawnictwo PIPS, Warszawa 1968, s. 3.

² A. Firkowska-Mankiewicz, G. Szumski, *Pedagogika specjalna i system kształcenia osób z niepełnosprawnościami*, w: (red.) A. Firkowska-Mankiewicz, G. Szumski, *Pedagogika specjalna* (podręcznik akademicki D. D. Smith). T. 2 Wydawnictwo Naukowe PWN i APS, Warszawa 2009, s. 321.

³ A. Hryniewicka, *Zasłużeni dla pedagogiki specjalnej*, (poświęcony M. Grzegorzewskiej), „Szkola Specjalna” 2014 nr 1(14), s. 151-156; A. Firkowska-Mankiewicz, G. Szumski, op. cit. s. 320-322; K. Plutecka (red.), *Myśl pedagogiczna Marii Grzegorzewskiej*, „Zeszyty Naukowe Pedagogiki Specjalnej Rocznik Studenckiego Koła Naukowego Pedagogiki Specjalnej” nr 1-6, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2017, s. 1-162.

⁴ Grzegorzewska pierwotnie pedagogikę specjalną nazywała leczniczą, być może stąd zastosowanie terminu rewalidacja, którego fundamentem, oprócz kształtowania rozwoju psychicznego i fizycznego, uspołeczniania i rozwijania podstawowych zdolności dzieci, jest przede wszystkim zjawisko kompensacji, korektury i usprawniania wszystkich nienaruszonych

- oparcie epistemologii pedagogiki specjalnej na empiryzmie (stosowała pomiar i obserwację w swoich pracach badawczych);
- zainicjowanie w 1924 r. i redagowanie czasopisma „Szkoła Specjalna”, w którym ukazało się wiele jej artykułów i opracowań;
- humanistyczne ujmowanie osoby z niepełnosprawnością jako całości psychofizycznej wyrażone w często cytowanych słowach stanowiących motto jej działalności: „Nie ma kaleki, jest człowiek” i „Każdy człowiek ma prawo do miejsca w społeczeństwie i do osobistego szczęścia”.

Maria Grzegorzewska podkreślała interdyscyplinarność pedagogiki specjalnej, co znalazło odzwierciedlenie nie tylko w jej dorobku, ale także we współpracy w ramach PIPS z przedstawicielami psychologii, medycyny, neurologii i pedagogiki. Jej uczniami było i jest wielu znakomitych profesorów, którzy kontynuowali, a także rozwijali myśli oraz koncepcje swojej nauczycielki i mentorki.⁵

Pedagogika specjalna na przełomie wieków XX i XXI

W swoich rozważaniach zachowam pewną chronologiczność w przedstawieniu dokonań naukowo-badawczych pedagogiki specjalnej, jednak skupię się głównie na ostatnim 10-leciu czasów współczesnych (zgodnie z zapowiedzią widniejącą w tytule artykułu). Jednak dla dzisiejszych osiągnięć badaczy z obszaru pedagogiki specjalnej istotne są dokonania z lat transformacji i pierwszej dekada XXI w., dlatego pokrótce omówię najistotniejsze zmiany, tendencje, główne osiągnięcia z tego okresu. Z jednej strony jest to zabieg dość prosty, gdyż w tym okresie pojawiło się wiele publikacji, które miały charakter podsumowujący dokonania naukowo-badawcze pedagogiki specjalnej, z drugiej jednak strony mnogość poruszanych tam wątków utrudniała ich scalenie w nurty badawcze i tendencje rozwojowe. Warto wspomnieć, że co najmniej dwie monografie z końca XX w. mają właśnie taki charakter – scalający i uogólniający dokonania w obszarze pedagogiki specjalnej, a mianowicie: „Pedagogika specjalna” pod red. Władysława Dykcika⁶ oraz „Węzłowe problemy pedagogiki specjalnej” autorstwa Czesława

przez niepełnosprawność funkcji (1989). Zainspirowany jej podejściem Aleksander Hulek nazwał pedagogikę specjalną – pedagogiką rewalidacyjną (1977).

⁵ Wśród nich: Halina Borzyszkowska, Władysław Dykcik, Urszula Eckert, Aniela Korzon, Czesław Kossakowski, Helena Łaś, Roman Ossowski, Jan Pańczyk, Józef Sowa, Janina Wyczęsany.

⁶ W. Dykcik (red.), *Pedagogika specjalna*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1997.

Kosakowskiego⁷. Ponadto w pierwszym dziesięcioleciu XXI w. wydawane były publikacje będące pokłosiem cyklicznych konferencji, które ze względu na wielość poruszanych zagadnień już w tytułach zawierały zapowiedzi pewnych podsumowań, np. „Pedagogika specjalna – aktualne osiągnięcia i wyzwania”⁸, „Konteksty pedagogiki specjalnej”⁹, „Współczesne problemy pedagogiki specjalnej”¹⁰. Warto dodać, widać, że już Władysław Dykcik, uczeń Marii Grzegorzewskiej, jest autorem dwóch publikacji, które wpisują się w nurt dzieł egzemplifikujących swoiste rozliczanie dorobku pedagogiki specjalnej, a są to: „Pedagogika specjalna wobec aktualnych sytuacji i problemów osób niepełnosprawnych”¹¹ oraz „Tendencje rozwoju pedagogiki specjalnej. Osiągnięcia naukowe i praktyka”¹². Do tej drugiej pozycji odwołam się w podsumowaniu analizy dokonań pedagogiki specjalnej w omawianym tu okresie.

W książce opublikowanej w 1997 r. Dykcik prezentuje pedagogikę specjalną z jednej strony podobnie jak Grzegorzewska, a mianowicie: „przedmiotem (pedagogiki specjalnej, dop. BC) jest opieka, terapia, kształcenie i wychowanie osób z odchyleniami od normy, najczęściej jednak jednostek mniej sprawnych lub niepełnosprawnych, bez względu na rodzaj, stopień i złożoność objawów oraz przyczyn zaistniałych anomalii, zaburzeń, trudności lub ograniczeń”¹³; z drugiej strony, ukazuje poszerzoną klasyfikację podmiotów pedagogiki specjalnej o kolejne grupy osób (dzieci z autyzmem i zespołami psychozopodobnymi¹⁴; osoby starzejące się¹⁵, dzieci zdolne i uzdolnione¹⁶, z grupy osób z trudnościami w uczeniu się wyodrębnił dzieci z zaburzeniami

⁷ Cz. Kosakowski, *Węzłowe problemy pedagogiki specjalnej*, Wydawnictwo Edukacyjne Akapit, Kraków 2003.

⁸ T. Żółkowska (red.), *Pedagogika specjalna – aktualne osiągnięcia i wyzwania*, Oficyna In Plus, Szczecin 2005.

⁹ T. Żółkowska (red.), *Konteksty pedagogiki specjalnej*, Print Group Daniel Krzanowski, Szczecin 2007.

¹⁰ U. Bartnikowskiej, Cz. Kosakowskiego, A. Krause (red.), *Współczesne problemy pedagogiki specjalnej*, Wydawnictwo UW-M, Olsztyn 2008.

¹¹ W. Dykcik, *Pedagogika specjalna wobec aktualnych sytuacji i problemów osób niepełnosprawnych*, Wydawnictwo Naukowe Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego, Poznań 2005.

¹² W. Dykcik, *Tendencje rozwoju pedagogiki specjalnej. Osiągnięcia naukowe i praktyka*, Wydawnictwo Naukowe Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego, Poznań 2010.

¹³ W. Dykcik (red.), *Pedagogika specjalna*, dz. cyt., s. 13.

¹⁴ Tamże, s. 245.

¹⁵ Tamże, s. 277.

¹⁶ Tamże, s. 289.

mowy¹⁷). Ponadto cytowany autor określił pedagogikę specjalną nauką szczególnie pedagogiki.¹⁸

Z przedstawionej wyżej wizji pedagogiki specjalnej wynika, że Dykcik – podobnie jak inni autorzy – połączył współpracę lub edukację z Grzegorzewską¹⁹ – podkreślał konotację tej dyscypliny z działalnością praktyczną; jednak z tak zarysowanej koncepcji PS wyłania się biologiczne (medyczne) i indywidualne ujmowanie niepełnosprawności. Niewątpliwie wiąże się to ze szczególnym rodzajem połączenia pedagogiki specjalnej z medycyną, co wielokrotnie podkreślali – wspomniani wyżej – pionierzy i twórcy pedagogiki specjalnej.

Analiza, między innymi, nadmienionych wyżej publikacji pozwala odnieść osiągnięcia naukowe pedagogiki specjalnej z przełomu XX i XXI w., a także kolejnych kilku lat do jej podmiotu, przedmiotu oraz procesu badawczego.

W poszukiwaniu odpowiedzi na zagadnienie – kim jest człowiek z niepełnosprawnością, czyli na pytanie o istotę niepełnosprawności, pojawiły się, z pewnością pod wpływem przemian społeczno-ustrojowych, nowe paradygmaty niepełnosprawności. Coraz lepsza diagnoza zjawiska niepełnosprawności ukazała człowieka nią dotkniętego jako osobę o takich samych potrzebach, jak inni ludzie w danym społeczeństwie²⁰, doświadczającego różnych problemów, a niektóre z nich wiążą się z niepełnosprawnością. Coraz częściej naukowcy wypowiadali się o konieczności odejścia od modeli biologicznego (medycznego) i indywidualnego niepełnosprawności, które upatrują i sytuują bariery rozwojowe i funkcjonalne w niepełnosprawności człowieka.²¹ Od początku XXI w. zaczyna dominować pogląd o społecznym modelu niepełnosprawności, co niewątpliwie wiąże się z opublikowaniem w 2001 ICF: Międzynarodowa Klasyfikacja Funkcjonowania, Niepełnosprawności i Zdrowia (przetłumaczona na j. polski w 2009 r.) oraz Konwencją

¹⁷ Tamże, s. 235.

¹⁸ Tamże, s. 13.

¹⁹ Między innymi: A. Hulek, O. Lipkowski, J. Kirejczyk, J. Doroszevska, J. Sowa, Z. Sękowska.

²⁰ Między innymi, koncepcja wspólnych i swoistych cech/potrzeb ludzi z niepełnosprawnościami i pozostałych członków społeczeństwa podana przez Hulka w latach dziewięćdziesiątych, stanowiła jedną z przesłanek organizowania kształcenia integracyjnego.

²¹ Zob. Z. Woźniak, *Niepełnosprawność i niepełnosprawni w polityce społecznej. Społeczny kontekst medycznego problemu*, Warszawa 2008, s. 45-47; C. Barnes, G. Mercer, *Niepełnosprawność*, Warszawa 2008, s. 29.

o prawach osób z niepełnosprawnościami z 2006 r. (przyjęta przez Polskę w 2012 roku.)

W rozważaniach pedagogów specjalnych pojawia się problematyka autonomii,²² tożsamości, osobowości (oraz jej składowych)²³ i podmiotowości osób z niepełnosprawnościami,²⁴ czego wyrazem była również zmiana nomenklatury na mniej pejoratywną – osoba niepełnosprawna, a także próby wyparcia samego określenia „niepełnosprawna” przez wyrażenie „osoba sprawna inaczej” (preferowane głównie w mediach), co zupełnie nie powiodło się, a nawet zostało skrytykowane²⁵, po czym tendencja wygasła. Podobnie stało się z określeniem dotyczącym dzieci z różnymi utrudnieniami, zaburzeniami w rozwoju, czy z niepełnosprawnością, a mianowicie: *dzieci specjalnej troski* – nazwę upowszechnił Tadeusz Gałkowski w książce o tym samym tytule wydanej w 1972.²⁶

W tym okresie także słabo przekuwa się w użyciu praktycznym i w literaturze przedmiotu określenie *specjalne potrzeby edukacyjne* zastosowane po raz pierwszy w 1978 r. w Wielkiej Brytanii w Warnock Report, zaś szczegółowo opisane w Deklaracji z Salamanki opublikowanej przez UNESCO w 1994 r. Na jego upowszechnienie w Polsce należało poczekać jeszcze kilka lat. Dopiero przetłumaczona na j. polski dwutomowa książka pod red. D. Smith²⁷, a następnie rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 17 listopada 2010 r. w sprawie warunków organizowania kształcenia, wychowania i opieki dla dzieci i młodzieży niepełnosprawnych oraz niedostosowanych społecznie w przedszkolach, szkołach i oddziałach ogólnodostępnych lub integracyjnych²⁸ rozpropagowały termin – specjalne potrzeby edukacyjne i indywidualne potrzeby rozwojowe i edukacyjne.

Wraz ze zmieniającym się postrzeganiem podmiotu pedagogiki specjalnej pojawiły się badania i wynikające z nich postulaty dotyczące

²² Np. W. Dykcik (1996), B. Tylewska-Nowak (2001).

²³ Np. M. Kościelska (2000), Z. Janiszewska-Nieścioruk (2000), P. Majewicz (2002).

²⁴ Np. A. Klinik (red.), *W stronę podmiotowości osób niepełnosprawnych. Seria: Problemy edukacji, rehabilitacji i socjalizacji osób niepełnosprawnych*, t. IV, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2008.

²⁵ J. Pańczyk, *Terminologia w pedagogice specjalnej na początku XXI wieku*, w: J. Pańczyk (red.) *Forum pedagogów specjalnych XXI wieku*, Tom I Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2002, s. 61-68.

²⁶ T. Gałkowski, *Dzieci specjalnej troski:psychologiczne podstawy rehabilitacji dzieci opóźnionych umysłowo*, Państwowe Wydawnictwo Wiedza Powszechna, Warszawa 1972.

²⁷ D. D. Smith, *Pedagogika specjalna. Podręcznik akademicki*, t. 1 i 2, Wydawnictwo Naukowe PWN Wydawnictwo APS, Warszawa 2009.

²⁸ Dz.U. 2010 nr 228 poz. 1490.

przedmiotu pedagogiki specjalnej, czyli edukacji, wychowania, terapii, opieki, wsparcia i pomocy osobom z niepełnosprawnościami oraz innymi zaburzeniami, trudnościami w rozwoju i funkcjonowaniu codziennym. Najwięcej badań z tego okresu dotyczących wskazanych wyżej oddziaływań skupiało się na podnoszeniu ich jakości i zróżnicowania²⁹ oraz na aktywizacji podmiotów poprzez działania artystyczne,³⁰ sportowe³¹ czy harcerskie³².

W opracowaniach naukowych zaczęto zwracać uwagę na dążenia normalizacyjne (idee napływające przede wszystkim z krajów skandynawskich). Koncepcję normalizacji życia osób z niepełnosprawnościami upowszechnił w Polsce głównie Czesław Kosakowski i Amadeusz Krause³³. W normalizacji upatrywano nadzieję na zrównanie szans osób z niepełnosprawnością na godne życie, na podmiotowe traktowanie, na akceptację społeczną. Ponadto normalizacja miała być drogą ku integracji społecznej, w tym edukacyjnej. Ze względu na swe powiązania językowe z *normą* i płynące stąd zagrożenia dla rozumienia i wdrażania idei została wytonowana, jednak w drugiej dekadzie XXI w. autorzy wracają do niej tłumacząc znaczenie „normalności” życia osób z niepełnosprawnościami i jej przewagę nad „specjalnością” funkcjonowania tych osób.³⁴

Na przełomie wieków XX i XXI wiele badań poświęconych zostało integracji społecznej, a przede wszystkim kształceniu integracyjnemu, co wiązało się – między innymi – z prawnym uregulowaniem funkcjonowania szkół i przedszkoli integracyjnych (oddziałów lub klas integracyjnych)³⁵.

²⁹ Zob. w bibliografii publikacje: S. Sadowska (2006), G. Szumski (2006), J. Kirenko, P. Gindrich (2007).

³⁰ Np. E. Lubińska-Kościółek, K. Plutecka (red.), *Stymulowanie potencjału twórczego osób z różnymi potrzebami edukacyjnymi*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2008.

³¹ Zob. w bibliografii publikacje: A. Kosmol (2008), S. Kowalik (2009).

³² E. Maciejewska, „Nieprzetarty Szlak” formą integracji społecznej dzieci niepełnosprawnych, w: (red.) Z. Janiszewska-Nieścioruk, *Człowiek z niepełnosprawnością intelektualną*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2004.

³³ Np. Cz. Kosakowski, A. Krause (red.), *Normalizacja środowisk życia osób niepełnosprawnych. Dyskursy pedagogiki specjalnej*, T. 4, Wydawnictwo UWM, Olsztyn 2006.

³⁴ Patrz wykaz literatury objętej przeglądem: W. Antosz (2018), T. Cierpiąłowska (2019), B. Cytowska (2012), A. Krause (2011); A. Krause, S. Nosarzewska, A. Żyta (2010); D. Krzemińska (2012, 2019).

³⁵ Por. D. Al-Khamisy, *Edukacja przedszkolna a integracja społeczna*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2006; J. Bąbka, *Edukacja integracyjna dzieci pełnosprawnych i niepełnosprawnych: założenia i rzeczywistość*, Fundacja „Humaniora”, Poznań 2001; G. Szumski, *Integracyjne kształcenie niepełnosprawnych: sens i granice zmiany edukacyjnej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Wydawnictwo APS, Warszawa 2006.

Niewątpliwie istotne znaczenie dla rozwoju edukacji integracyjnej miały również doniesienia z innych krajów, w których działania prointegracyjne były zaawansowane, a praktyka stawała się częstym obiektem badawczym.

Warto zwrócić uwagę na jeszcze jeden fakt charakterystyczny dla osiągnięć pedagogiki specjalnej z końca XX w. Pojawiła się dyskusja nad terminem „rewalidacja” wprowadzonym przez Marię Grzegorzewką i próby zastąpienia go określeniem „rehabilitacja”. Jednak żeby do tego doszło należało zhumanizować sam termin „rehabilitacja” przez zdjęcie z niego tożsamości medycznej. Pierwsze próby podjęli Kazimierz Kirejczyk³⁶ i Otton Lipkowski³⁷. Jednak ich określenie zakresu rehabilitacji pomija oddziaływania edukacyjne. O tendencji do wzajemnego zastępowania się terminów „rewalidacja” i „rehabilitacja” pisał Kazimierz J. Zabłocki³⁸. Rzeczywistość pedagogiczna pokazywała, że istotnie tak się działo, ale raczej w opracowaniach naukowo-badawczych, niż w praktyce.

Trzeci z zapowiadzianych obszarów zmian pedagogiki specjalnej jako nauki odnosi się do poznania naukowego (a szczególnie metodologii badań). Badania z omawianego okresu sytuowane są głównie w paradygmacie pozytywistycznym, co można wiązać z powinowactwem PS ze scjentystycznymi dyscyplinami – medycyną i psychologią kliniczną. Jednak na przełomie wieków XX i XXI, przede wszystkim pierwszych lat XXI w., zauważa się pewne otwarcie na metody jakościowe, przede wszystkim te, które uwzględniają wyjątkowość i niepowtarzalność podmiotów pedagogiki specjalnej – studium/metodę indywidualnych przypadków i obserwację.³⁹ Coraz chętniej badano wypowiedzi osób bliskich dzieciom, młodzieży, czy dorosłym z niepełnosprawnościami (rodziców, wychowawców, nauczycieli, terapeutów) na temat ich trudności, czy problemów doświadczanych przez środowisko – rodzinę, grupę rówieśniczą, placówkę, do której uczęszczają. Zauważyć można pojedyncze publikacje badawcze analizujące różnego typu wywiady

³⁶ K. Kirejczyk, *Upośledzenie umysłowe – pedagogika*, Wydawnictwo PWN, Warszawa 1981.

³⁷ O. Lipkowski, *Pedagogika specjalna. Zarys*, Wydawnictwo PWN, Warszawa 1981.

³⁸ K.J. Zabłocki, *Wprowadzenie do rewalidacji*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 1996.

³⁹ Np. B. Cytowska, *Drogi edukacyjne dzieci niepełnosprawnych intelektualnie*, Instytut Pedagogiki Uniwersytetu Wrocławskiego; Instytut Technologii Eksploatacji, Wrocław – Radom 2002; A. Zawislak, *Jakość życia rodzinnego młodocianych i pełnoletnich matek*, (red.) Z. Janiszewska-Nieścioruk, *Sfery życia osób z niepełnosprawnością intelektualną*, Kraków 2005, s. 81-93.

z rodzicami, wychowawcami, czy nauczycielami⁴⁰, jednak bardzo rzadko sięga się bezpośrednio po dane od samych osób z niepełnosprawnościami⁴¹.

Wskazane już wcześniej dzieło Władysława Dykcika⁴² wydane w 2010 r. opisujące tendencje rozwoju pedagogiki specjalnej oraz jej osiągnięcia naukowe i praktyczne wydaje się być najbardziej adekwatne do przytoczenia na podsumowanie dorobku naukowego tej dyscypliny na koniec rozpatrywanego okresu. Oprócz wcześniej zarysowanych zmian i tendencji rozwojowych w obszarze pedagogiki specjalnej cytowany autor podkreśla znaczenie przygotowania do pracy pedagogów specjalnych w zakresie umiejętności terapeutycznych, doradczych i relacyjnych oraz zmianę w ich kształceniu (z 5-letnich studiów magisterskich na system 3-letni licencjat i ewentualnie 2-letnie uzupełniające), wobec której miał wiele obaw. Zwrócił uwagę na przyszłość osób z niepełnosprawnościami – podnoszenie jakości ich życia, umożliwienie realizacji planów zawodowych i osobistych. Do niedawna w życiu rozpatrywanej grupy społecznej istotna była ich terażniejszość, codzienność, edukacja i terapia tu i teraz; przygotowanie do dorosłości, choć widniało jako cel kształcenia i wychowania szkolnego w każdym programie placówki, to jednak wizja dorosłości, szczególnie osób z niepełnosprawnością intelektualną, nie była zbyt często rozważana i badana. Do końca XX w. w praktyce i teorii PS liczyły się ich dzieciństwo i młodość, więc tym fazom życia poświęcano najwięcej uwagi, także w działalności badawczej.

Dorobek pedagogiki specjalnej w ostatnim dziesięcioleciu (2009-2019)

W 2009 r. Amadeusz Krause w pierwszym wydaniu czasopisma „Niepełnosprawność. Półrocznik Naukowy” zakreślił ramy problemów, do których będzie odnosiło się czasopismo, a które stanowią zarazem – jego zdaniem – pola wyzwań naukowo-badawczych pedagogów specjalnych. Biorąc pod uwagę 20-letni okres od rozpoczęcia się w 1989 r. przemian społeczno-ustrojowych i polityczno-gospodarczych w naszym kraju, autor podniósł następujące kwestie: „przychodzi zatem czas zapytać ‘gdzie jesteśmy’, w jakim kierunku rozwija się nasza dyscyplina, co udało się nam osiągnąć, a gdzie

⁴⁰ Np. E. Pisula, M. Głowacki, *Spostrzeżanie przez rodziców wczesnego rozwoju dzieci z autyzmem*, „Psychologia Rozwojowa”, 2005 nr 3(10), s. 125–134.

⁴¹ Należy wspomnieć o badaniach socjolożki prof. M. Chodkowskiej opracowanych w książce z 1993 *Kobieta niepełnosprawna. Socjopedagogiczne studium postaw*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej, Lublin oraz publikację B. Borowskiej-Beszty, *Etnografia dla terapeutów (pedagogów specjalnych) – szkice metodologiczne*. Impuls, Kraków 2005.

⁴² W. Dykcik, *Tendencje rozwoju pedagogiki specjalnej*, dz. cyt.

możemy spodziewać się trudności, jakie problemy teoretyczne, badawcze stwarza nam praktyka pedagogiczna, jak je rozwiązywać⁴³. Zatem w tym „rocznicowym” tekście autor scharakteryzował 8 pól problematycznych wyznaczając zarazem perspektywę analiz naukowo-badawczych:

1. Niepełnosprawność – ryzykowny skok cywilizacyjny. Znalazły się tu kwestie technologii informacyjnych, pozytywnych i negatywnych skutków płynących z ich rozwoju; nieefektywności integracji społecznej; konieczności wsparcia osób z niepełnosprawnością, które mogą mieć trudności w radzeniu sobie w świecie owładniętym postępowaniem cywilizacyjnym; kryzysu gospodarczego ze skutkami odbijającymi się na rynku pracy słabo przychylnym osobom z niepełnosprawnościami.⁴⁴
2. Społeczeństwo – od znieczulenia po empatię... i z powrotem? Autor zwrócił uwagę na wzrastające uwrażliwienie społeczeństwa na ludzi z niepełnosprawnościami (i nie tylko), z drugiej jednak strony przestrzegł przed zmieniającym się obliczem marginalizacji tej grupy, bardziej subtelnym, nie tak oczywistym, jak dotąd oraz przed wszechogarniającym konsumpcjonizmem i wynikającym z niego egoizmem społecznym odwracającym uwagę od innych.⁴⁵
3. Edukacja – kolejne „odsłony” symbolicznej przemocy? Zasygnalizowane zostały tu kwestie niepowodzeń integracji szkolnej, alternatywnej dla kształcenia specjalnego edukacji włączającej oraz manipulowania orzekaniem specjalnych potrzeb edukacyjnych u dzieci i młodzieży z niepełnosprawnościami.⁴⁶
4. Rehabilitacja – ku wolności bycia niezintegrowanym. Zadaniem pedagogiki specjalnej w opisywanym zakresie będzie poszukiwanie kompromisu pomiędzy rewalidacją (rehabilitacją, terapią) a normalnością w życiu osoby z niepełnosprawnością.⁴⁷
5. Dorosłość – bez seksu i dzieci. Dorosłość osób z niepełnosprawnościami (szczególnie intelektualną) jest postulowana, zaś w praktyce wciąż dominuje stereotyp „wiecznych dzieci”. Wyzwaniem dla pedagogów specjalnych powinno być upowszechnianie koncepcji i rozwiązań w pomocy oraz w opiece nad dorosłymi osobami

⁴³ A. Krause, *Teoretyczne i empiryczne problemy pedagogiki specjalnej. Zarys obszarów badawczych*, „Niepełnosprawność. Półrocznik Naukowy” 2009 nr 1, s. 9.

⁴⁴ Tamże, s. 9-11.

⁴⁵ Tamże, s. 11-13.

⁴⁶ Tamże, s. 13-14.

⁴⁷ Tamże, s. 15.

z niepełnosprawnościami, które umacniałyby ich w dążeniu do autonomii.⁴⁸

6. Pomoc społeczna ...daleko od Warszawy. Wskazane do analiz zostały problemy dotyczące pomocy społecznej – jej nieadekwatności wobec istniejących problemów: utrudnionego dostępu dla osób uboższych, z rejonów usytuowanych w oddali dużych miast, niewydolności rodzin obciążonych opieką całodziwną nad bliskimi dotkniętymi niepełnosprawnością.⁴⁹
7. Uczelnie wyższe – od akademickości do zawodówki. Palące kwestie na najbliższy czas, to zdaniem Krausego, słabe przygotowanie zawodowe pedagogów specjalnych wynikające z systemu kształcenia 3+2, niskiego poziomu studiów podyplomowych, znikomego przygotowania pedagogicznego nauczycieli przedmiotowych w zakresie edukacji dzieci i młodzieży z niepełnosprawnościami.⁵⁰
8. Koniec pedagogiki specjalnej? To pytanie pozostaje zawieszone, autor rozważa odpowiedź z perspektywy z jednej strony tradycji pedagogiki specjalnej, z drugiej strony nadmiernego „uspecjalnienia” przez nią osób z niepełnosprawnościami. Postuluje wobec tego, żeby zmienić jej nazwę na *pedagogikę niepełnosprawności*, gdyż zjawisko niepełnosprawności będzie towarzyszyć społeczeństwu na pewno w najbliższej przyszłości, zaś działalność wobec tej grupy społecznej powinny mieć charakter normalizacyjny.⁵¹

A. Krause tak oto podsumowuje osiągnięcia pedagogiki specjalnej: „Rozwój dyscypliny w ostatnich dwudziestu latach dowodzi, iż pomimo pewnych opóźnień teoretycznych, dydaktycznych i terminologicznych, pomimo realizacji dyskusyjnych koncepcji rozwiązań praktycznych, przeszliśmy w przyspieszonym tempie fazy rozwoju, które dokonywały się przez dziesięciolecia w krajach zachodnioeuropejskich. Jesteśmy świadkami i uczestnikami zarazem zmiany paradygmatycznej pedagogiki specjalnej w pedagogikę niepełnej sprawności”.⁵²

Przytoczyłam obszary rozwojowo-badawcze zarysowanych przez Amadeusza Krausego, jako punkt odniesienia, ponieważ jego artykuł został

⁴⁸ Tamże, s. 15-16.

⁴⁹ Tamże, s. 16-17.

⁵⁰ Tamże, s. 17-22.

⁵¹ Tamże, s. 22-23.

⁵² Tamże, s. 23.

opublikowany 10 lat temu, a ten okres 2009-2019 wyznaczyłam do zbadania dorobku naukowego pedagogiki specjalnej pod kątem prowadzonych badań, żeby móc określić kierunki rozwoju dyscypliny, jej najistotniejsze osiągnięcia, dominujące tendencje w doborze paradygmatów badawczych oraz ewentualnie zarysować trendy rozwoju na kolejne lata.

Zgodnie z tak postawionym celem swoje postępowanie metodologiczne lokuję w przeglądzie literatury, który wg Arlene Fink: określa wytwór (zwykle publikację) stanowiący podsumowanie aktualnego stanu wiedzy, który powstał dzięki zastosowaniu jakiejś procedury identyfikacji, oceny i syntezy dotychczasowego dorobku badaczy i praktyków⁵³. W artykule wykorzystana została jedna z form przeglądu literatury, czyli badanie zakresu literatury. Jest to swego rodzaju tworzenie „mapy” literatury będącej przedmiotem zainteresowania, „mapy” kluczowych koncepcji i głównych źródeł dowodów. Badanie zakresu literatury nie wiąże się z koniecznością formułowania pytania badawczego, wskutek czego może obejmować szeroki zakres tematyczny, uwzględniający różnorodne projekty badawcze. Podczas tego przeglądu nie oceniamy jakości analizowanych badań.⁵⁴

Kryterium doboru literatury do analizy było odnalezienie w tytule, wprowadzeniu/wstępie, spisie treści następujących wyrażen: „pedagogika specjalna”, „analiza wyników badań”, „niepełnosprawność/osoba z niepełnosprawnością”. Wyszukane zatem zostały monografie opublikowane w podanym zakresie czasowym (2009-2019) spełniające te kryteria. Źródłem informacji były portale uznanych wydawnictw publikujących monografie pedagogiczne oraz własna biblioteczka. Po przeanalizowaniu stron wydawnictw naukowych: Impuls, PWN, Żak, Adam Marszałek, Atut oraz najważniejszych wydawnictw akademickich (APS, UAM, UG, UMCS, KUL, UŚ, UMK, UP, USz) odnaleziono w sumie 73 pozycje monograficzne opracowane na podstawie przeprowadzonych przez autora/autorkę badań z zakresu pedagogiki specjalnej (z pewnością nie są to wszystkie publikacje z tego okresu, ale ich zdecydowana większość).

Pierwsze zestawienie literatury obejmuje jej analizę pod kątem podmiotu pedagogiki specjalnej. Na podstawie tytułów, treści wstępów, spisów treści określiłam grupy osób z niepełnosprawnościami lub innymi zaburzeniami, które zostały objęte badaniami przez autora/autorkę. Do podmiotów pedagogiki specjalnej zaliczyłam również pedagogów specjalnych

⁵³ Za: A. Orłowska, Z. Mazur, M. Łaguna, *Systematyczny przegląd literatury: Na czym polega i czym różni się od innych przeglądów*, „Ogrody Nauk i Sztuk” 2017 nr 7, s. 350-363.

⁵⁴ Tamże.

(nauczycieli, wychowawców, terapeutów) oraz rodziców (opiekunów) i rodziny osób z niepełnosprawnościami.

Tabela 1. Zestawienie liczbowe analizowanych monografii z uwzględnieniem podmiotów pedagogiki specjalnej

Podmiot	Ilość publikacji
Osoby z niepełnosprawnościami (ogólnie)	14
Osoby z NI, w tym z zespołem Downa (ZD)	4 (ogólnie)
– dzieci i młodzież	10 (8 z lekkim st.)
– dorośli	14 (12 z głębszym st.)
Osoby z niepełnosprawnością wzrokową (NW)	2
Osoby z niepełnosprawnością słuchową (NS)	4
Osoby z niepełnosprawnością ruchową (NR), w tym mózgowie porażenie dziecięce (MPDz)	9
Osoby z autyzmem/ASD	1
Osoby z nadpobudliwością psychoruchową i deficytem uwagi (ADHD)	3
Rodzice osób z N	7
Rodzeństwo osób z N	2
Pedagodzy specjaliści (nauczyciele, wychowawcy, terapeuci, wolontariusze)	3
Razem	73

Źródło: opracowanie własne

Z przedstawionych danych liczbowych wynika, że najwięcej badań zostało poświęconych osobom z niepełnosprawnością intelektualną, co nie powinno dziwić ze względu na ich specyfikę rozwojową i funkcjonalną, choć zgodnie z danymi z raportu końcowego „Badanie potrzeb osób niepełnosprawnych” Państwowego Funduszu Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych z 18 maja 2017 r.⁵⁵ grupa ta stanowi ok. 5% wszystkich osób z niepełnosprawnościami (a ok. 3 miliony ludności polskiej ma orzeczoną prawnie niepełnosprawność), czyli jest najmniej liczącą grupą liczącą ponad 150 tys. jednostek.

Spośród stopni niepełnosprawności intelektualnej najczęściej zainteresowania badawcze kierowane były wobec dzieci i młodzieży z lekkim

⁵⁵ <https://www.pfron.org.pl/instytucje/badania-i-analizy-naukowe/raport-koncowy-z-badania-potrzeb-osob-niepelnosprawnych/> (20.01.2020)

stopniem NI⁵⁶, ale zauważyć należy, że coraz częściej rozległe badania stanowiące sedno monografii dotyczą dorosłych osób z głębszą NI⁵⁷. Tylko dwie publikacje dotyczyły dzieci i młodzieży z głęboką NI⁵⁸, najmniej licznej grupy, co do której wciąż dystansuje się oświata stawiając pytanie, czy mają być uczniami, czy tylko uczestnikami określonej dla nich formy realizacji obowiązku szkolnego, czyli zajęć rewalidacyjno-wychowawczych.

Dość spory oddźwięk w analizowanej literaturze miały badania nad osobami z niepełnosprawnością ruchową⁵⁹, wadami słuchu – niesłyszącymi i słabosłyszącymi⁶⁰, nieco mniejszy – z wadami wzroku⁶¹.

Pozostałe grupy osób z niepełnosprawnościami zdecydowanie słabiej – w ostatnich 10 latach – przyciągały uwagę badaczy. Co ciekawe należy odnotować niewielkie skoncentrowanie pedagogów specjalnych na osobach z zaburzeniami ze spektrum autyzmu⁶², przy dostrzeżeniu na rynku wydawniczym licznych publikacjach o charakterze poradnikowym, czy ukazującym postępy w odkrywaniu „tajemnicy autyzmu”. Okazuje się, że badania nad autyzmem i zaburzeniami ze spektrum prowadzone są głównie przez nauki medyczne, również psychologia kliniczna ma swój wkład w rozwój wiedzy nt. funkcjonowania tych osób, diagnozy i terapii autyzmu. Wiele publikacji wydanych w ostatnich latach stanowi tłumaczenie książek zachodnich autorów.

Rozpatrując zainteresowanie badawcze pedagogów specjalnych pod kątem typów zaburzeń, należy zauważyć, że 3 monografie poświęcone zostały mózgowemu porażeniu dziecięcemu⁶³ (w tabeli MPDz włączone do

⁵⁶ Patrz wykaz literatury objętej przeglądem: M. Dąbkowska (2019), J. Głodkowska (2012), A. Jakoniuk-Diallo (2012), A. Jędrzejowska (2017), K. Kaczorowska-Bray (2017), K. Parys (2013), P. Plichta (2017), G. Szumski, A. Firkowska-Mankiewicz (2010), A. Zamkowska (2009).

⁵⁷ Patrz wykaz literatury objętej przeglądem: B. Cytowska (2012), R. Kijak (2010, 2016, 2019), J. Kruk-Lasocka (2018), D. Krzemińska (2012, 2019), I. Myśliwczyk (2019), A. Stefańska (2018), D. Wolska (2015), T. Żółkowska (2019), A. Żyta (2011).

⁵⁸ Patrz wykaz literatury objętej przeglądem: S. Wrony (2011) i D. Kopeć (2013).

⁵⁹ Patrz wykaz literatury objętej przeglądem: M. Barabas (2015), S. Byra (2012), A. Gogat-Matuła (2016), H. Kubiak (2011), D. Kurpiel (2011), A. Lis-Kujawski (2010), P. Majewicz (2012), M. Skura (2016), B. Szczupał (2009).

⁶⁰ Patrz wykaz literatury objętej przeglądem: E. Domagała-Zyśk (2013), G. Dryżałowska (2015), G. Gunia (2010), D. Jachnik-Podgórska (2013).

⁶¹ Patrz wykaz literatury objętej przeglądem: J. Belzyt (2012), M. Bilewicz (2017).

⁶² Patrz wykaz literatury objętej przeglądem: J. Bulawa-Halas (2017).

⁶³ Patrz wykaz literatury objętej przeglądem: A. Gogat-Matuła (2016), H. Kubiak (2011), D. Kurpiel (2011).

niepełnosprawności ruchowej), 4 dotyczyły badań nad problematyką ADHD (w tym jedna w aspekcie rodziny)⁶⁴ i 2 – skupiły się na zespole Downa⁶⁵ (w tabeli włączone do niepełnosprawności intelektualnej). Wyodrębnione z ogółu osób z niepełnosprawnościami te trzy grupy są już dobrze rozpoznane, przy czym mózgowe porażenie dziecięce jest jednym z najstarszych, pod względem orzekania, zespołów zaburzeń z dominującą niepełnosprawnością ruchową, podobnie zespół Downa (z dominującym deficytem intelektualnym), zaś ADHD przez ostatnie 10-lecie zostało w końcu uznane przez środowisko szkolne za trudność, która nie jest zależna od woli ucznia i umiejętności wychowawczych jego rodziców; dziecko z ADHD nie jest źle wychowane, ale jest uczniem z potencjałem, który można zaprzepaścić, jeśli się nie podejdzie właściwie do jego edukacji.

Warto zauważyć, że wśród podmiotów pedagogiki specjalnej objętych postępowaniem badawczym znaleźli się rodzice dzieci z niepełnosprawnościami⁶⁶ (matki i ojcowie, rodzice adopcyjni) oraz pedagodzy specjaliści⁶⁷. Rodziny wychowujące dzieci (także dorosłych) z niepełnosprawnościami, szczególnie intelektualną, są obciążone w każdej dziedzinie życia, od ekonomicznej, przez fizyczną (dotyczy głównie wychowywania osób z mpdz, czy głęboką NI), do sfery emocjonalnej. Można zauważyć zainteresowanie rodzeństwem osób z niepełnosprawnościami⁶⁸, ale wciąż zbyt małe (więcej publikacji mniejszego formatu, jak artykuły czy rozdziały, poświęconych zostało tej tematyce). W 3 publikacjach monograficznych badaną grupą byli pedagodzy specjaliści, zaś w kolejnych 2 ukazane zostały ich relacje i postawy wobec uczniów z ADHD (w tabeli włączone do „osób z ADHD”).

Analiza literatury opartej na prowadzonych badaniach własnych autora/autorki pod kątem przedmiotu pedagogiki specjalnej, czyli głównie oddziaływań edukacyjnych, opiekuńczych, wychowawczych, terapeutycznych, rehabilitacyjnych okazała się jeszcze bardziej interesująca szczególnie, gdy podkreśli się problem, na który były te oddziaływania nakierowane.

⁶⁴ Patrz wykaz literatury objętej przeglądem: W. Baranowska (2010), K. Herda-Płonka (2012), I. Myśliwczyk (2010), P. Pawlak (2013).

⁶⁵ Patrz wykaz literatury objętej przeglądem: A. Jędrzejowska (2017), A. Żyta (2011).

⁶⁶ Patrz wykaz literatury objętej przeglądem: J. Baran (2012), U. Bartnikowska, K. Ćwirynkało (2013), U. Bartnikowska (2010), K. Plutecka (2013), M. Sekułowicz (2013),

⁶⁷ Patrz wykaz literatury objętej przeglądem: Z. Gajdzica (2013), S. Olszewski (2017), M. Zaorska (2015)

⁶⁸ Patrz wykaz literatury objętej przeglądem: P. Jurkiewicz (2015), P. Pawlak (2013) – w kontekście dziecka z ADHD.

Tabela 2. Zestawienie liczbowe analizowanych monografii z uwzględnieniem przedmiotu pedagogiki specjalnej

Przedmiot badań	Liczba publikacji
kształcenie – uczniowie	9
kształcenia - nauczyciele	2
integracja edukacyjna	2
inkluzja edukacyjna	4
kształcenie zawodowe	1
wychowanie – w odniesieniu do dzieci	5
wychowanie – w odniesieniu do rodziców/rodziny	8
wychowanie seksualne	2
doświadczenie niepełnosprawności	10
jakości życia	4
autonomia i podmiotowość	6
kompetencji społeczne	3
przystosowanie społeczne	2
aktywność zawodowa	2
wspomaganie rozwoju komunikacji/porozumiewania się osób z N	4
wsparcie związku i rodzicielstwa osób z N	3
kultura/twórczość	2
postawy wobec osób z N	3
nowoczesne technologie	1
Razem	73

Źródło: opracowanie własne

Ilościowe zestawienie podejmowanej w badaniach problematyki wynikającej z przedmiotu pedagogiki specjalnej wskazuje na szczególne zainteresowanie zagadnieniem edukacji, przy czym 18 publikacji dotyczyło różnych aspektów kształcenia, a 15 poświęconych zostało tematyce wychowania. Takie wyniki wydają się być oczywiste, bowiem są to podstawowe oddziaływania pedagogiczne.

Nieco zaskakujące okazało się spostrzeżenie, że rozległe badania nad najnowszym rozwiązaniem edukacyjnym, czyli edukacją włączającą stanowiły sedno tylko czterech monografii.⁶⁹ W tym, w jednym przypadku dotyczyły uczniów z ADHD, a w drugim – szkoła ogólnodostępna była jednym z terenów badań.

⁶⁹ Patrz wykaz literatury objętej przeglądem: D. Al-Kamisy (2013), W. Baranowska (2010), G. Szumski, A. Firkowska-Mankiewicz (2010).

Natomiast wart odnotowania jest fakt, że zmienia się przedmiot pedagogiki specjalnej, coraz więcej badań rozpatruje sytuację osób z niepełnosprawnościami. Bada się ich doświadczenia związane z własną niepełnosprawnością⁷⁰, podmiotowość i autonomię⁷¹, ich jakość życia⁷² oraz kompetencje społeczne⁷³. Bardzo cieszy podejmowanie przez badaczy tematyki dotąd nieobecnej, a mianowicie relacji, związków, rodzicielstwa, w szczególności osób z niepełnosprawnością intelektualną.⁷⁴

Niewiele badań zostało poświęcone postawom wobec osób z niepełnosprawnościami odnotowano tylko 3 pozycje⁷⁵, w tym jedna dotyczy wiedzy rodziców i nauczycieli nt. ADHD oraz akceptacji dzieci z ADHD przez oba środowiska.

Duże zaskoczenie wzbudza niemal brak pogłębionych badań nad nowoczesnymi technologiami informacyjnymi⁷⁶, czy też innymi rozwiązaniami technicznymi wykorzystywanymi we wspomaganiu rozwoju, edukacji i funkcjonowania codziennego osób z niepełnosprawnościami. A przecież odnotowuje się w praktyce stosowanie, również przez pedagogów, takich metod jak: EEG biofeedback, metoda Tomatisa, mikropolaryzacja mózgu, neuroflow.

Również zbyt słabym zainteresowaniem badawczym cieszy się problematyka komunikacji społecznej, wspierania jej rozwoju i kompensacji deficytów.⁷⁷ Porozumiewanie się jest dla człowieka – istoty społecznej, jak pisał Aronson, najistotniejszą sferą życia. Jeśli człowiek ma problemy

⁷⁰ Patrz wykaz literatury objętej przeglądem: J. Belzyt (2012), B. Cytowska (2012), R. Kijak (2019), J. Kruk-Lasocka, W. Antosz (2018), D. Krzemińska (2012), I. Myśliwczyk (2019), I. Ramik-Mażewska (2018), A. Wojnarowska (2010), T. Żółkowska (2019), A. Żyta (2011).

⁷¹ Patrz wykaz literatury objętej przeglądem: W. Antosz (2019), T. Cierpiałowska (2019) K. Ćwirynkało (2010), D. Podgórska-Jachnik (2013), B. Szczupał (2009), A. Wołowicz-Ruszkowska (2013),

⁷² Patrz wykaz literatury objętej przeglądem: M. Bilewicz (2017), B. Borowska-Beszta (2013), G. Gunia (2010), A. Krause, S. Nosarzewska, A. Żyta (2010).

⁷³ Patrz wykaz literatury objętej przeglądem: D. Baczała (2012), M. Barabas (2015), J. Bąbka (2012). A. Krause, S. Nosarzewska, A. Żyta (2010).

⁷⁴ Patrz wykaz literatury objętej przeglądem: R. Kijak (2016, 2019), D. Krzemińska (2019).

⁷⁵ Patrz wykaz literatury objętej przeglądem: K. Herda-Płonka (2012), Z. Kazanowska (2011), A. Pilecki (2013).

⁷⁶ Patrz wykaz literatury objętej przeglądem: P. Plichta (2017) – zwrócił uwagę na wychowanie i socjalizację dzieci i młodzieży z NI w erze cyfrowej.

⁷⁷ A. Jakoniuk-Diallo (2012), K. Kaczorowska-Bray (2017), M. Skura (2016), A. Stefańska (2018).

z werbalizacją swoich potrzeb, wymianą myśli i idei, co dość często ma miejsce w życiorysach osób z głębszą i głęboką NI, niesłyszących oraz po części – choć w innym wymiarze – niewidomych, to konieczne staje się wyrównywanie szans komunikacji społecznej tych grup. Niewątpliwie wielką rolę w ułatwianiu czy zastępowaniu komunikacji werbalnej odgrywają nowe media (internetowe sieci komunikacyjne) i technologie (komputery, smartfony, iPhone'y, tablety, iPad'y), czy też zupełnie oddzielne urządzenia, jak np. cyber oko (C-Eye), syntezytory mowy, czy bardziej skomplikowane rozwiązania.⁷⁸ Jednak na co dzień stosowane są też tradycyjne systemy porozumiewania się: język migowy, Makaton, PCS (Picture communication symbols), Piktogramy (Pictograms System), PECS (Picture exchange communication system) oraz inne metody alternatywne lub wspomagające komunikację (AAC). Przeglądając literaturę naukową w latach 2009-2019 nie znalazłam w publikacjach monograficznych rozległych, pogłębionych badań na te tematy.

Trzecie zestawienie ukazane w tabeli 3 dotyczy podejścia badawczego zastosowanego przez autorów i autorki przeglądanych publikacji. Należy zauważyć zdecydowany zwrot ku badaniom jakościowym, choć wciąż ilościowo (40 do 33) przeważa paradygmat pozytywistyczny (neopozytywistyczny), to badacze zaczynają doceniać paradygmat interpretatywny, a w jego zakresie szczególnie podejście konstruktywistyczne i biograficzne.

Tabela 3. Zestawienie liczbowe analizowanych monografii pod kątem zastosowanych badań

Nurty badawcze	Ilość publikacji
Ilościowy:	40
Jakościowy:	
Paradygmat interpretatywno-konstruktywistyczny	13
Hermeneutyka	4
Fenomenologia	2
Etnografia	3
Badania biograficzne	10
Badania krytyczne	1
Razem	73

Źródło: opracowanie własne

⁷⁸ Zob. J. Zielińska, *Wybrane techniki obrazowania sygnałów w perspektywie pedagogiki specjalnej. Przykłady zastosowania w praktyce diagnostyczno-terapeutycznej*, Wydawnictwo Naukowe UP, Kraków 2016.

Podsumowanie

W podsumowaniu prowadzonej analizy chciałabym odnieść się jeszcze raz do pól problemowych, na które zwrócił uwagę Krause we wspomnianym wcześniej artykule z 2009 r. otwierającym pierwszy numer czasopisma „Niepełnosprawność. Półrocznik Naukowy”⁷⁹ określając tym samym perspektywę analiz naukowo-badawczych w obszarze pedagogiki specjalnej.

Odnosnie sytuacji osób z niepełnosprawnościami we współczesnym społeczeństwie w kontekście pojawiających się zagrożeń, ale też rozwiązań sprzyjających rozwojowi tej grupy, pojawiło się wiele badań. Przegląd literatury wykazał, że zmienia się podejście do osób z niepełnosprawnościami, badania ukierunkowane są na zrozumienie ich doświadczeń, dążeń, planów, a to wskazuje, że badacze podkreślają godność, podmiotowość i tożsamość swoich respondentów, co ważne w większości osób z NI, które spośród wszystkich ludzi z niepełnosprawnościami najbardziej narażone są na zranienie: izolację, depersonalizację, marginalizację, wykluczenie, a nawet dyskryminację. Jest to też grupa respondentów najczęściej wybierana do badań, o czym już była mowa.

Dostrzega się potencjał i dążenia osób z niepełnosprawnościami ku autonomii i emancypacji. Dlatego ważne są badania nad kompetencjami społecznymi tych grup, co pozwoli określić ich potencjał i zasoby w odniesieniu do aktywności codziennych, zawodowych, twórczych i związanych z czasem wolnym (to zagadnienie stanowiło wątek poboczny, nie znalazło się wśród tematów głównych). Badacze zajmują się problematyką jakości życia tych ludzi, aby wskazać w tym obszarze braki i zagrożenia oraz określić potrzebę i znaczenie wsparcia. Czasami jeszcze w badaniach – głównie ilościowych – można zaobserwować tendencje do postrzegania niepełnosprawności w kontekście problemu jednostki (model indywidualny, biologiczny niepełnosprawności), wtedy celem badań jest określenie poziomu przystosowania respondentów do otoczenia, ocena ich funkcjonowania w środowisku, zachowania, umiejętności, kompetencji społecznych. Należy jednak przyznać, że również w badaniach usytuowanych w paradygmacie pozytywistycznym następuje zmiana w podejściu do niepełnosprawności zgodnie z modelem społecznym, czy biopsychosocjalnym (zintegrowanym).

Inicjowane są badania nad zatrudnianiem osób z niepełnosprawnościami, co pewnie wynika ze świadomości ich trudności w odnalezieniu się na rynku pracy w sytuacji słabego przygotowania zawodowego – z jednej strony

⁷⁹ Od roku 2013, nr 9, tytuł został zmieniony na: „Niepełnosprawność. Dyskursy Pedagogiki Specjalnej”.

nieadekwatnego do wymagań współczesnego rynku pracy, ale też możliwości samych tych osób, z drugiej strony wynikającego ze zbytnej agresywności, konkurencyjności i zmienności tego rynku, co stawia osobę z niepełnosprawnością na miejscu przegranej. Te względy obligują do poznania sytuacji osób z niepełnosprawnościami już pracujących i tych, którzy przygotowują się do pracy. Pojawia się coraz więcej nowych rozwiązań wspierających te grupy w procesie zatrudniania i utrzymania się na stanowisku pracy przez okres dłuższy niż tylko trwanie samego projektu, powinny one stanowić cel dysertacji badawczych. Jednak wydaje się, że takich badań jest zbyt mało.

Podobnie wygląda zainteresowanie badawcze technologiami informacyjnymi czy generalnie nowoczesnymi, wysokimi technologiami – za słabe w odniesieniu do nowoczesnych rozwiązań i zagrożeń płynących z cyfryzacji kontaktów społecznych i codziennego życia, co zostało już podkreślone w innym fragmencie artykułu. Właściwie w pedagogice specjalnej nie chodzi o wdrażanie skomplikowanej, wysokiej technologii (to raczej zadanie inżynierów), lecz o badanie potrzeb w tym zakresie, znaczenia przypisywanego tym rozwiązaniom, skuteczności terapii z ich użyciem, po to by zespół technologiczny wiedział jak dostosować systemy cyfrowe do możliwości odbiorcy, tak by mógł korzystać codziennie ze wsparcia technicznego. Nie zauważyłam też badań interdyscyplinarnych, między innymi w tym zakresie.⁸⁰

Badania w obszarze relacji, postaw, nastawień czy współpracy społeczeństwa – społeczności lokalnych, środowisk rodzinnych, szkolnych (przed-szkolnych), pracowniczych z osobami z niepełnosprawnościami pojawiały się w okresie ostatnich 10 lat dość często. Pedagogów specjalnych interesowały jednak głównie środowiska rodzinne i szkolne w aspekcie postrzegania dzieci i uczniów z niepełnosprawnościami, relacji wzajemnych, radzenia sobie z problemami wychowawczymi i edukacyjnymi. Wyjście badaczy poza kontekst najbliższego otoczenia osób z niepełnosprawnościami należy do rzadkich przedsięwzięć.⁸¹

Wspomniałam już wcześniej, że niewiele badań stanowiących cel monografii dotyczyło postaw społecznych, ich zmiany podyktowanej przeobrażeniami współczesnego świata. Takie badania prowadzone są cyklicznie na zlecenie, np. CBOS (2000 i 2007), znane są też badania socjolożki Antoniny

⁸⁰ Poza publikacją J. Zielińskiej, dz. cyt.

⁸¹ Patrz w wykazie literatury publikacja A. Wojnarowskiej (2010) i B. Borowskie-Beszyty (2012).

Ostrowskiej (1993 i powtórzone po 20 latach w 2013 r.).⁸² Pedagodzy specjalni prowadząc takie badania zwracają uwagę na kontekst socjalizacyjny i wychowawczy. Jednak wśród rozległych badań w publikacjach awansowych (na stopień habilitacyjny czy doktorski – tu publikacja pracy doktorskiej) dostrzega się niedosyt w podejmowaniu problematyki postaw społecznych i trudno odszukać ją w najnowszych badaniach, nawet w artykułach czy rozdziałach prac zbiorowych.

Odnosnie problematyki edukacji dzieci i młodzieży z niepełnosprawnościami to – jak wspominał Krause w przywoływanym już artykule – stanowi ona częsty przedmiot badań. Podejmowane są różne wątki, większość dotyczy sytuacji ucznia z niepełnosprawnością intelektualną w każdym rodzaju szkół: specjalnej, integracyjnej i ogólnodostępnej. Badacze podejmują jednak stosunkowo rzadko tematykę edukacji włączającej, a jeszcze rzadziej integracyjnej. Brakuje najaktualniejszych badań, analizowane publikacje są z lat 2009-2013. Z tych przytaczanych rozpraw wynika duża niechęć szkół ogólnodostępnych do uczniów wymagających dodatkowej pracy nauczyciela, specjalistów. Częściowo wiąże się to z nieprzygotowania środowiska na przyjęcie ucznia z niepełnosprawnością, szczególnie intelektualną.

Ministerstwo Edukacji Narodowej co kilka lat wydaje przepisy regulujące warunki kształcenia uczniów z niepełnosprawnościami w szkołach ogólnodostępnych.⁸³ Dużym wsparciem okazuje się możliwość zatrudniania w tych placówkach nauczycieli wspomagających indywidualnie ucznia z orzeczoną potrzebą kształcenia specjalnego. Nie zwraca się jednak uwagi na proces naznaczania dzieci i młodzieży w systemie edukacji włączającej. Kształcenie w głównym nurcie powinno być dla wszystkich uczniów, gdyż każdy z nich może potrzebować pomocy w różnych obszarach funkcjonowania szkolnego, czasowo lub w dłuższym okresie, z różną intensywnością, nie może o tym decydować dokument wydawany raz na kilka lat (na dany etap

⁸² A. Ostrowska, *Stosunek społeczeństwa do osób z niepełnosprawnością na podstawie badań z lat 1993–2013. Jak postępuje proces integracji?* „Zdrowie Publiczne i Zarządzanie” 2015 nr 13 (3), s. 232–242.

⁸³ Rozporządzenie MEN w sprawie warunków organizowania kształcenia, wychowania i opieki dla dzieci i młodzieży niepełnosprawnych oraz niedostosowanych społecznie w przedszkolach, szkołach i oddziałach ogólnodostępnych lub integracyjnych z 2005 (Dz. U. Nr 19, poz. 167), a później z 2010 – tu istotniejsze zmiany warunków edukacji i obowiązków nauczyciela (Dz. U. Nr 228, poz. 1490). Obecnie obowiązuje: rozporządzenie MEN w sprawie warunków organizowania kształcenia, wychowania i opieki dla dzieci i młodzieży niepełnosprawnych, niedostosowanych społecznie i zagrożonych niedostosowaniem społecznym, z dnia 9 sierpnia 2017 r. (Dz. U. 2017 poz. 1578).

edukacji). Powinien tym zajmować się zespół nauczycieli, którzy uczą ucznia z niepełnosprawnością w danym roku szkolnym. Praktyki stygmatyzujące dziecko z niepełnosprawnością w środowisku szkolnym (przedszkolnym) miały zostać wyeliminowane przez wprowadzenie inkluzji edukacyjnej, a tymczasem są utrwalane w zawoalowany sposób, pod przykryciem dobrodziejstwa wsparcia i pomocy. Jest to kolejny wątek zaniechany badawczo.

Sformalizowanie wsparcia wyznacza dziecku i jego rodzinie rytm dnia, schemat codzienności. Nie podjęto dotąd badań nad przemęczeniem dziecka, młodego człowieka czy dorosłego procedurami terapeutycznymi, rehabilitacją, nadmiarem zajęć. Wspomniałam wcześniej, że brakuje badań nad czasem wolnym osób z niepełnosprawnościami, w każdym wieku, odnotowałam kilka wątków pobocznych związanych z rekreacją i twórczością. A może dzieje się tak, dlatego, że to pojęcie i jego desygnat, szczególnie w świecie dzieci i młodzieży, nie istnieje. Uczestniczą one w ciągłym wirze edukacyjno-terapeutycznym, zorganizowanym przez rodziców czy opiekunów przez cały dzień i tydzień, któremu przyświeca szczytny cel: nie zaprzepaścić ich szansy na poprawę i postęp rozwoju oraz funkcjonowaniu w środowisku szkolnym i rodzinnym. Czas na podejmowanie tego typu badań, być może uzyskane wyniki spowodują przemianę w myśleniu rodziców, opiekunów, nauczycieli, terapeutów na szerszą skalę, dziś odnotowuje się pewne delikatne, zaledwie jednostkowe przejawy takiej refleksji w praktyce pedagogicznej. Krause jako zwolennik normalizacji stwierdził: „zadaniem pedagogiki specjalnej w opisywanym zakresie będzie zatem znalezienie kompromisu pomiędzy rewalidacją a normalnością w życiu osoby niepełnosprawnej”.⁸⁴

Normalność powinna dotyczyć też innych sfer życia człowieka z niepełnosprawnością. Krause sugerował większy namysł naukowo-badawczy nad dorosłością osób z niepełnosprawnościami – jej różnymi aspektami. I w tym obszarze, co należy podkreślić, pojawiło się wiele badań. Większość dotyczy dorosłych z NI, grupy szczególnie narażonej na stygmat „wiecznych dzieci”. Badacze zauważają ich potencjał jako uczestników badań, oddają im głos, ufają refleksyjności i samoświadomości. Można stwierdzić, że w tym obszarze poczyniono progres, a wyniki badań jednych badaczy ośmielają innych do dalszego pogłębionego lub poszerzonego rozpatrywania tych aspektów życia, które ukazują niedoceniane dotąd możliwości, szczególnie osób z głębszą NI.

Wsparcie i pomoc osobom z niepełnosprawnościami nie było tematem oddzielnych badań, raczej okazywało się efektem prowadzonych analiz, jako

⁸⁴ A. Krause, *Teoretyczne...*, dz. cyt., s. 15.

wniosek dla praktyki. Przy okazji badania jakości życia, przystosowania, kompetencji społecznych czy wchodzenia w role, które czasami przerastały możliwości osób z niepełnosprawnościami lub je nadmiernie obciążały (małżeństwo, aktywność seksualna, rodzicielstwo), pojawiał się aspekt pomocowy. Jednak zbyt mało badań dotyczy wsparcia bazującego na zasobach środowiska lokalnego, wsparcia w sytuacji ubóstwa, choroby oraz uczenia profilaktyki zagrożeń, chociażby w wymienionych obszarach.

Ostatnia kwestia dotyczy pedagogów specjalnych – ich wykształcenia, radzenia sobie z wyzwaniami współczesnej szkoły czy innych instytucji ich zatrudniających – oraz samej pedagogiki specjalnej, jej statusu i przyszłości.

Badań, których podmiotem byłoby pedagogów specjalni, terapeuci, specjaliści, nauczyciele nie było zbyt wiele w analizowanym okresie, co świadczyć może o ugruntowanej ich pozycji w pedagogice specjalnej, o zawierzeniu ich kompetencjom i radzeniu sobie w różnych sytuacjach edukacyjnych. Sytuacja nauczycieli szkół ogólnodostępnych i integracyjnych, którzy nie są pedagogami specjalnymi, stanowiła często jeden z wątków badań nad problematyką edukacji włączającej i integracyjnej. W analizowanej literaturze nie został podjęty temat kształcenia pedagogów specjalnych. Przyjęcie na początku lat 2000 Systemu Bolońskiego (m.in. struktura kształcenia 3+2) zaniepokoiło nauczycieli akademickich – wspominał o tym przywołany wcześniej Władysław Dykcik, ale też Amadeusz Krause w artykule, do którego odnoszę przegląd literatury. W 2019 r. nastąpiła zmiana, powrócił system jednolitych 5-letnich studiów magisterskich na kierunku Pedagogika specjalna. Trudno jeszcze cokolwiek stwierdzić o powodzeniu tego rozwiązania. Biorąc pod uwagę standard kształcenia pedagogów specjalnych, myślę, że będziemy świadkami dużych zmian w postrzeganiu ich roli, w wyznaczaniu im zadań, ogólnie „w” przeobrażaniu ich statusu. Pedagogów specjalni wciąż są niedoceniani w szkolnictwie integracyjnym i ogólnodostępnym, nie korzysta się z ich wiedzy i doświadczenia, z możliwości doradztwa. Uważam, że warto byłoby przeprowadzić rozpoznanie w różnych środowiskach szkolnych (przedszkolnych) nad funkcją, zadaniami pedagogów specjalnych, nad gotowością przyjęcia ich do szkół ogólnodostępnych, nie tylko w roli nauczycieli wspomagających.

W związku z tak zarysowanymi kierunkami toczących się badań oraz obszarami dostrzeganych luk w ich podejmowaniu, interesujące staje się pytanie o status pedagogiki specjalnej jako nauki i praktyki. Nikt nie badał wizji przyszłości pedagogiki specjalnej, podobnie jak przyszłości pedagogów specjalnych, być może należy pozostawić te kwestie czasowi, którego upływ daje szansę na uporządkowanie sytuacji trudnych, uwikłanych, z chaosu

może wyłonić się powoli ugruntowana we współczesności, adekwatna do wymagań ludzi z niepełnosprawnościami przyszłość pedagogiki specjalnej i pedagogów specjalnych.

Na zakończenie rozważań podsumowując osiągnięcia naukowo-badawcze przedstawicieli pedagogiki specjalnej z ostatniego 10-lecia można spróbować je odnieść do trendów zauważanych w badaniach nad niepełnosprawnością podejmowanych w innych krajach, zawartych w dostępnych elektronicznych wersjach czasopism zagranicznych. Podkreślam zatem:

1. Zintensyfikowanie badań, zarówno w Polsce, jak i za granicą⁸⁵, opartych na doświadczeniu osób z niepełnosprawnościami, dążenie do zrozumienia ich potrzeb, planów, poczucia podmiotowości i godności, namysłu nad tożsamością i autonomią; podkreślanie traktowania respondentów z szacunkiem i poszanowaniem ich praw.
2. Wzmoczenie aktywności badawczej z udziałem osób dorosłych z niepełnosprawnościami, wśród respondentów jest coraz więcej dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną, podobną tendencję zauważa się w badaniach zagranicznych.⁸⁶
3. Inicjowanie badań nad zatrudnieniem osób z niepełnosprawnościami i ich sytuacją na rynku pracy oraz kompetencjami społecznymi przydatnymi w wypełnianiu roli pracownika, co znajduje również odzwierciedlenie w tendencjach badaczy zagranicznych.⁸⁷

⁸⁵ Np. E. Salt, A. Jahoda, *Comparing everyday autonomy and adult identity in young people with and without intellectual disabilities*, „Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities” 2020, no. 3(33), early view; B. Curryer, R. J. Stancliffe, A. Dew, *Adults with intellectual disability and their family*, „Journal of Intellectual & Developmental Disability” 2015, no. 40(4), p. 394-399.

⁸⁶ Np. J. E. Mannino, *Resilience and Transitioning to Adulthood among Emerging Adults with Disabilities*, „Journal of Pediatric Nursing” 2015, no. 30(5), p. 131-145. S. A. Hall, *Community Involvement of Young Adults with Intellectual Disabilities: Their Experiences and Perspectives on Inclusion*, „Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities” 2017, no. 5(30), p. 859-871; N. J. Wilson, et. al. *From Social Exclusion to Supported Inclusion: Adults with Intellectual Disability Discuss Their Lived Experiences of a Structured Social Group*, „Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities” 2017, no. 5(30), p. 847-858.

⁸⁷ Np. L. Strindlund, M. Abrandt-Dahlgren, Ch. Ståhl, *Employers' views on disability, employability, and labor market inclusion: a phenomenographic study*, „Disability and Rehabilitation” 2019, no.42, p.2910-2917; K. Vornholt, et. al. *Disability and employment – overview and highlights*, „European Journal of Work and Organizational Psychology” 2018, no. 1(27), p. 40-55.

4. Podejmowanie badań nad edukacją dzieci i młodzieży z niepełnosprawnościami, również integracyjną i inkluzyjną, choć nie tak często, jak w krajach zachodnich.⁸⁸
5. Wielowątkowość badań nad wychowaniem dzieci z niepełnosprawnościami, najczęściej w kontekście trudności doświadczanych przez rodziców lub nauczycieli, ich postaw wychowawczych. Ta problematyka była i jest wciąż aktualna w badaniach zarówno polskich, jak i zagranicznych naukowców.⁸⁹

Bibliografia:

- Al-Khamisy D., *Edukacja przedszkolna a integracja społeczna*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2006.
- Barnes C., Mercer G., *Niepełnosprawność*, Wydawnictwo Sic! Warszawa 2008.
- Bartnikowskiej U., Kosakowskiego Cz., Krause A. (red.), *Współczesne problemy pedagogiki specjalnej*, Wydawnictwo UW-M, Olsztyn 2008.
- Bąbka J., *Edukacja integracyjna dzieci pełnosprawnych i niepełnosprawnych: założenia i rzeczywistość*, Fundacja „Humaniora”, Poznań 2001.
- Borowska-Beszta B., *Etnografia dla terapeutów (pedagogów specjalnych) – szkice metodologiczne*, Impuls, Kraków 2005.
- Chodkowska M., *Kobieta niepełnosprawna. Socjopedagogiczne studium postaw*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej, Lublin 1993.
- Curryer B, Stancliffe R. J., Dew A., *Adults with intellectual disability and their family*, „Journal of Intellectual & Developmental Disability” 2015, no. 40(4), p.394-399.

⁸⁸ Np. G. Hornby, *Inclusive special education: development of a new theory for the education of children with special educational needs and disabilities*, „British Journal of Special Education” 2015, no. 3(42), p. 234-255; K. A. Shogren, et. al., *The Perspectives of Students With and Without Disabilities on Inclusive Schools*, “Research and Practice for Persons with Severe Disabilities” 2015, no. 4(40), p. 243-260; M. Kirby, *Implicit Assumptions in Special Education Policy: Promoting Full Inclusion for Students with Learning Disabilities*, „Child Youth Care Forum” 2017, no. 46, p. 175-19; M. Tejero Hughes, E. Talbott, (ed.), *Wiley Handbook of Diversity in Special Education*, WILEY PUBLISHED, 2017.

⁸⁹ Np. S. Sze, *A literature review: pre-service teachers' attitudes toward students with disabilities*, „Education” 2009, no. 1(130), p. 1- 53; P. Lavani, *Disability, Stigma and Otherness: Perspectives of Parents and Teachers*, „International Journal of Disability”, Development and Education” 2015, no. 4(62), p. 379-393.

- Cytowska B., *Drogi edukacyjne dzieci niepełnosprawnych intelektualnie*, Instytut Pedagogiki Uniwersytetu Wrocławskiego; Instytut Technologii Eksploatacji, Wrocław – Radom 2002.
- Doroszewska J., *Pedagogika specjalna*, Wydawnictwo Ossolineum, Wrocław -Warszawa 1989.
- Dykcik W. (red.), *Pedagogika specjalna*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1997.
- Dykcik W., *Pedagogika specjalna wobec aktualnych sytuacji i problemów osób niepełnosprawnych*, Wydawnictwo Naukowe Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego, Poznań 2005.
- Dykcik W., *Społeczeństwo wobec autonomii osób niepełnosprawnych*, Wydawnictwo Eruditus Poznań 1996.
- Dykcik W., *Tendencje rozwoju pedagogiki specjalnej. Osiągnięcia naukowe i praktyka*, Wydawnictwo Naukowe Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego, Poznań 2010.
- Firkowska-Mankiewicz A., Szumski G., *Pedagogika specjalna i system kształcenia osób z niepełnosprawnościami*, w: (red.) A. Firkowska-Mankiewicz, G. Szumski, *Pedagogika specjalna* (podręcznik akademicki D. D. Smith). T.2 Wydawnictwo Naukowe PWN i APS, Warszawa 2009.
- Grzegorzewska M., *Pedagogika specjalna. Skrypt wykładów*, Wydawnictwo PIPS, Warszawa 1968.
- Grzegorzewska M., *Znaczenie badania i wzmaganie dynamizmu adaptacyjnego jednostki w procesie rewalidacji*, w: (red.) M. Grzegorzewska, *Wybór pism*, Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa 1989.
- Hall A., *Community Involvement of Young Adults with Intellectual Disabilities: Their Experiences and Perspectives on Inclusion*, „Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities” 2017, no. 5(30), p 859-871.
- Hornby G., *Inclusive special education: development of a new theory for the education of children with special educational needs and disabilities*, „British Journal of Special Education” 2015, no. 3(42), p. 234-255.
- Hryniewicka A., *Zasłużeni dla pedagogiki specjalnej*, (poświęcony M. Grzegorzewskiej), „Szkoła Specjalna” 2014 nr 1(14), s. 151-156.
- Hulek A. (red.), *Pedagogika rewalidacyjna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1977. Hulek A., *Wspólne i swoiste zagadnienia w rewalidacji różnych grup osób z odchyleniami od normy*, w: (red.) A. Hulek, *Pedagogika rewalidacyjna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1988.
- Janiszewska-Nieścioruk Z., *Znaczenie samooceny w społecznej integracji dzieci niepełnosprawnych intelektualnie*, Lubuskie Towarzystwo Naukowe, Zielona Góra 2000.

- Kirby M., *Implicit Assumptions in Special Education Policy: Promoting Full Inclusion for Students with Learning Disabilities*, „Child Youth Care Forum” 2017, no. 46, p. 175-191.
- Kirejczyk K., *Upośledzenie umysłowe – pedagogika*, Wydawnictwo PWN, Warszawa 1981.
- Kirenko J., Gindrich P., *Odkrywanie niepełnosprawności wzrokowej w nauczaniu włączającym*, Wydawnictwo Akademickie Wyższej Szkoły Społeczno-Przyrodniczej im. Wincentego Pola, Lublin 2007.
- Klinik A. (red.), *W stronę podmiotowości osób niepełnosprawnych*. Seria: „Problemy edukacji, rehabilitacji i socjalizacji osób niepełnosprawnych”, t. IV, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2008.
- Kosakowski Cz., *Węzłowe problemy pedagogiki specjalnej*, Wydawnictwo Edukacyjne Akapit, Kraków 2003.
- Kosakowski Cz., Krause A. (red.), *Normalizacja środowisk życia osób niepełnosprawnych. Dyskursy pedagogiki specjalnej*, T. 4, Wydawnictwo UWM, Olsztyn 2006.
- Kosmol A., *Teoria i praktyka sportu niepełnosprawnych*, Wydawnictwo AWF, Warszawa 2008.
- Kościelska M., *Oblicza upośledzenia*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000.
- Kowalik S. (red.), *Kultura fizyczna osób z niepełnosprawnością*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2009.
- Krause A., *Teoretyczne i empiryczne problemy pedagogiki specjalnej. Zarys obszarów badawczych*, „Niepełnosprawność. Półrocznik Naukowy” 2009 nr 1, s. 9-24.
- Krause A., *Współczesne paradygmaty pedagogiki specjalnej*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2011.
- Lavani P., *Disability, Stigma and Otherness: Perspectives of Parents and Teachers*, „International Journal of Disability”, Development and Education” 2015, no. 4(62), p. 379-393.
- Lipkowski O., *Pedagogika specjalna. Zarys*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1981.
- Lubińska-Kościółek E., Plutecka K. (red.), *Stymulowanie potencjału twórczego osób z różnymi potrzebami edukacyjnymi*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2008.
- Maciarz A., *Normalizacja szansą likwidacji społecznego upośledzenia osób niepełnosprawnych*, w: (red.) Z. Janiszewska-Nieścioruk, *Sfery życia osób z niepełnosprawnością intelektualną*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2005.

- Maciejewska E. „Nieprzetarty Szlak” formą integracji społecznej dzieci niepełnosprawnych, w: (red.) Z. Janiszewska – Nieścioruk, *Człowiek z niepełnosprawnością intelektualną*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2004.
- Mannino J. E., *Resilience and Transitioning to Adulthood among Emerging Adults with Disabilities*, „Journal of Pediatric Nursing” 2015, no. 30(5), p. 131-145.
- Majewicz P., *Obraz samego siebie a zachowanie młodzieży niepełnosprawnej ruchowo*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2002.
- Orłowska A., Mazur Z., Łaguna M., *Systematyczny przegląd literatury: Na czym polega i czym różni się od innych przeglądów*, „Ogrody Nauk i Sztuk” 2017 nr 7, s. 350-363.
- Ostrowska A., *Stosunek społeczeństwa do osób z niepełnosprawnością na podstawie badań z lat 1993–2013. Jak postępuje proces integracji?*, „Zdrowie Publiczne i Zarządzanie” 2015 nr 13 (3), s.232–242.
- Pańczyk J., *Terminologia w pedagogice specjalnej na początku XXI wieku*, w: J. Pańczyk (red.) *Forum pedagogów specjalnych XXI wieku*, Tom I Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2002.
- Plutecka K. (red.), *Mysł pedagogiczna Marii Grzegorzewskiej*, „Zeszyty Naukowe Pedagogiki Specjalnej Rocznik Studenckiego Koła Naukowego Pedagogiki Specjalnej” nr 1-6, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2017, s. 1-162.
- Sadowska S., *Jakość życia uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2006.
- Salt E., Jahoda A., *Comparing everyday autonomy and adult identity in young people with and without intellectual disabilities*, „Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities” 2020, no. 3(33), early view.
- Shogren K. A., Gross J. M. S., Forber-Pratt A. J., Francis G. L., Satter A. L., Blue-Banning M., Hill C., *The Perspectives of Students With and Without Disabilities on Inclusive Schools*, “Research and Practice for Persons with Severe Disabilities” 2015, no. 4(40), p.243-260.
- Smith D. D., *Pedagogika specjalna. Podręcznik akademicki*, t. 1 i 2, Wydawnictwo Naukowe PWN i Wydawnictwo APS, Warszawa 2009.
- Strindlund L., Abrandt-Dahlgren M., Ståhl Ch., *Employers' views on disability, employability, and labor market inclusion: a phenomenographic study*, „Disability and Rehabilitation” 2019, no. 42, p.2910-2917
- Sze S., *A literature review: pre-service teachers' attitudes toward students with disabilities*, „Education” 2009, no. 1(130), p. 1- 53.

- Szumski G., *Integracyjne kształcenie niepełnosprawnych: sens i granice zmiany edukacyjnej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Wydawnictwo APS, Warszawa 2006.
- Tejero Hughes M., Talbott E., (ed.), *Wiley Handbook of Diversity in Special Education*, WILEY PUBLISHED, 2017.
- Tylewska-Nowak B., *Autonomia osób z głębszą niepełnosprawnością intelektualną w opinii wybranych grup społecznych*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2001.
- Vornholt K., Villotti P., Muschalla B., Bauer I., Colella A., Zijlstra F., van Ruitenbeek G., Uitdewilligen S., Corbière M., *Disability and employment – overview and highlights*, „European Journal of Work and Organizational Psychology” 2018, no. 1(27), p. 40-55.
- Wilson N. J., Jaques H., Johnson A., Brotherton M. L., *From Social Exclusion to Supported Inclusion: Adults with Intellectual Disability Discuss Their Lived Experiences of a Structured Social Group*, „Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities” 2017, no. 5(30), p. 847-858.
- Woźniak Z., *Niepełnosprawność i niepełnosprawni w polityce społecznej. Społeczny kontekst medycznego problemu*, Wydawnictwo SWPS Akademica, Warszawa 2008.
- Zabłocki K.J., *Wprowadzenie do rewalidacji*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 1996.
- Żółkowska T. (red.), *Konteksty pedagogiki specjalnej*, Print Group Daniel Krzanowski, Szczecin 2007.
- Żółkowska T. (red.), *Pedagogika specjalna – aktualne osiągnięcia i wyzwania*, Oficyna In Plus, Szczecin 2005.

Wykaz literatury objętej przeglądem:

- Al-Kamisy D., *Edukacja włączająca edukacją dialogu. W poszukiwaniu modelu edukacji dla ucznia ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi*, Wydawnictwo naukowe APS, Warszawa 2013.
- Antosz W., *„Normalność nienormalnych”. Podmiotowość osób z niepełnosprawnością intelektualną w perspektywie filozofii Michela Foucaulta*, Wydawnictwo Naukowe DSW, Wrocław 2018.
- Baczała D., *Niepełnosprawność intelektualna a kompetencje społeczne*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2012.
- Barabas M., *Wyuczona bezradność a zasoby osobiste osób niepełnosprawnych ruchowo*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2015.

- Baran J., *Problemy i konteksty wychowawcze dzieci z uszkodzonym słuchem w przekazach ich słyszących matek*, Wydawnictwo Naukowe UP, Kraków 2012.
- Baranowska W., *Nauczyciel a uczeń z ADHD*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2010.
- Bartnikowska U., Ćwirynkało K., *Rodziny adopcyjne i zastępcze dziecka z niepełnosprawnością*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2013.
- Bartnikowska U., *Sytuacja społeczna i rodzinna słyszących dzieci niesłyszących rodziców*, Wydawnictwo: Akapit, Toruń 2010.
- Bąbka J., *Zachowania kooperacyjne w sytuacjach zadaniowych u młodzieży w okresie wczesnej adolescencji. Analiza porównawcza młodzieży pełnosprawnej i z różnymi ograniczeniami sprawności*, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra 2012.
- Belzyt J., *Niepełnosprawność-edukacja-dorosłość*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2012.
- Bilewicz M., *Sytuacja życiowa i funkcjonowanie w rolach społecznych młodzieży z niepełnosprawnością wzroku*, Wydawnictwo Żak, Warszawa 2017.
- Borowska-Beszta B., *Etnografia stylu życia kultury dorosłych torunian z zaburzeniami w rozwoju*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2013.
- Buława-Halas J., *Rehabilitacja społeczna i zawodowa dorosłych osób autystycznych. Studium fenomenologiczne teorii społecznej Pierre'a Bourdieu*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2017.
- Byra S., *Przystosowanie do życia z niepełnosprawnością ruchową i chorobą przewlekłą: struktura i uwarunkowania*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2012.
- Chrzanowska I., *Zaniedbane obszary edukacji – pomiędzy pedagogiką a pedagogiką specjalną*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2009.
- Cierpiałowska T., *Poza granice niepełnosprawności. Transgresja: uwarunkowania-mechanizmy-efekty w (re)konstrukcjach autobiograficznych osób bez barier*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2019.
- Cytowska B., *Trudne drogi adaptacji. Wątki emancypacyjne w analizie sytuacji dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną we współczesnym społeczeństwie polskim*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2012.
- Ćwirynkało K., *Społeczne funkcjonowanie osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną. W kontekście ich autonomii i podmiotowości*, Wydawnictwo Edukacyjne Akapit, Toruń 2010.

- Dąbkowska M., *Wykorzystanie seksualne dziewcząt z niepełnosprawnością intelektualną*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2019.
- Domagała-Zyśk E., *Wielojęzyczność. Studenci niesłyszący i słabosłyszący w procesie nauczania i uczenia się języków obcych*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2013.
- Dryżałowska G., *Integracja edukacyjna a integracja społeczna. Satysfakcja z życia osób niedosłyszających*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2015.
- Gajdzica Z., *Kategorie sukcesów w opiniach nauczycieli klas integracyjnych jako przyczynki do poszukiwania koncepcji edukacji integracyjnej*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2013.
- Głodkowska J., *Konstruowanie umysłowej reprezentacji świata. Diagnoza, możliwości rozwojowe i edukacyjne dzieci z lekką niepełnosprawnością intelektualną w aspekcie stałości i zmienności w pedagogice specjalnej*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2012.
- Gogat-Matuła A., *Funkcjonowanie systemu rodziny czasowo niepełnej z powodu migracji w percepcji młodzieży z mózgowym porażeniem dziecięcym*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2016.
- Grzyb B., *Uwarunkowania związane z przenoszeniem uczniów niepełnosprawnych ze szkół integracyjnych do specjalnych*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2013.
- Gunia G., *Subiektywny obraz zdrowia oraz zachowań zdrowotnych uczniów z wadą słuchu*, Wydawnictwo Naukowe UP, Kraków 2010.
- Herda-Płonka K., *Środowisko rodzinne i szkolne wobec zespołu ADHD u dzieci w młodszym wieku szkolnym*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2012.
- Jachimczak B., *Społeczno-edukacyjne uwarunkowania startu zawodowego młodych osób niepełnosprawnych. Studium empiryczne z regionu łódzkiego*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2011.
- Jachnik-Podgórska D., *Głusi-emanypacje*, Wydawnictwo Naukowe WSP, Łódź 2013.
- Jakoniuk-Diallo A., *Percepcja słuchowa dzieci z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2012.
- Jędrzejowska A., *Wspomaganie rozwoju społecznego dziecka z zespołem Downa w przedszkolnej grupie rówieśniczej*, Oficyna Wydawnicza ATUT, Wrocław 2017.
- Jurkiewicz P., *Rodzeństwo osób z niepełnosprawnością intelektualną w drodze od samotności do zaradności, zrozumiałości i sensowności*, Wydawnictwo Naukowe APS, Warszawa 2015.
- Kaczorowska-Bray K., *Kompetencja i sprawność językowa dzieci z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu znacznym, umiarkowanym*

- i lekkim*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2017.
- Kazanowski Z., *Przemiany pokoleniowe postaw wobec osób upośledzonych umysłowo*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2011.
- Kijak R., *Dorośli z głębszą niepełnosprawnością intelektualną jako partnerzy, małżonkowie i rodzice*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2016.
- Kijak R., *Rodzice z niepełnosprawnością intelektualną. Trudne drogi adaptacji*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2019.
- Kijak R., *Seks i niepełnosprawność – doświadczenia seksualne osób z niepełnosprawnością intelektualną*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2010.
- Kochanowicz M.A., *Dziecko w śpiączce. Sens życia, sens troski*, Wydawnictwo Palatum, Łódź 2016.
- Kopeć D., *Rzeczywistość (nie)edukacyjna osoby z głęboką niepełnosprawnością intelektualną. Zbirowe instrumentalne studium przypadku*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2013.
- Krause A., Nosarzewska S., Żyta A., *Normalizacja środowiska społecznego osób z niepełnosprawnością intelektualną*, Wydawnictwo Edukacyjne Akapit, Kraków 2010.
- Kruk-Lasocka J., Antosz W., Koszula i krawat. *Obrazki wyłaniającej się dorosłości*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2018.
- Krzemińska D., *Być parą z niepełnosprawnością intelektualną. Studium mikroetnograficzne w kontekście teorii postkolonialnej Homiego K. Bhabhy*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2019.
- Krzemińska D., *Język i dyskurs codzienny osób z niepełnosprawnością intelektualną*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2012.
- Kubiak H., *Samodzielność małych dzieci z porażeniem mózgowym*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2011.
- Kurpiel D., *Psychospołeczne uwarunkowania funkcjonowania osób dorosłych z mózgowym porażeniem dziecięcym o różnym zakresie niepełnosprawności*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2011.
- Lindyberg I., Świat(y) „upośledzonego” macierzyństwa, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2012.
- Lis-Kujawski A., *Moja „ja” i szkoła integracyjna. Zjawisko ukrytego programu w nauczaniu uczniów niepełnosprawnych*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2010.
- Majewicz P., *Psychospołeczna adaptacja osób z niepełnosprawnością ruchową w okresie dorosłości*, Wydawnictwo Naukowe UP, Kraków 2012.

- Myśliwczyk I., *Problemy dziecka z ADHD w świetle analiz biograficznych rodziców*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Warszawa 2010.
- Myśliwczyk I., *Uznanie dorosłości człowieka z niepełnosprawnością. Studium socjopedagogiczne narracji osób z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu głębszym*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2019.
- Olszewski S., *Usłyszeć polifonię. Tożsamość zawodowa pedagogów specjalnych pracujących z osobami z niepełnosprawnością intelektualną*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2017.
- Parys K., *Przestrzeń dla kreatywności uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2013.
- Pawlak P., *Dzieci z ADHD i ich rodzeństwo*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2013.
- Pielecki A., *Zmiany postaw młodzieży wobec osób niepełnosprawnych*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2013.
- Plichta P., *Socjalizacja i wychowanie dzieci i młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną w erze cyfrowej*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2017.
- Plutecka K., *Ojciec wobec osiągnięć edukacyjnych dziecka niesłyszącego*, Wydawnictwo Naukowe UP, Kraków 2013.
- Ramik-Mażewska I., *Style życia kobiet z niepełnosprawnością intelektualną. Studium socjopedagogiczne*, Wydawnictwo Frel, Szczecin 2018.
- Sekułowicz M., *Wypalanie się sił rodziców dzieci z niepełnosprawnością*, Wydawnictwo Naukowe DSW, Wrocław 2013.
- Skura M., *Ja i inni. Relacje społeczne osób z niepełnosprawnością*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2016.
- Smagorzewska J., Szumski G., *Rozwijanie kompetencji społecznych dzieci przedszkolnych. Teoria-metodyka-efekty*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2015.
- Stefańska A., *Teatroterapia we wspomaganiu aktywności komunikacyjnej osób z umiarkowaną niepełnosprawnością intelektualną*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2018.
- Szczupał B., *Godność osoby z niepełnosprawnością. Studium teoretyczno-empiryczne poczucia godności młodzieży z dysfunkcją narządu ruchu*, Wydawnictwo Naukowe Akapit, Kraków 2009.
- Szumski G., Firkowska-Mankiewicz A., *Wokół edukacji włączającej. Efekty kształcenia uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim w klasach specjalnych, integracyjnych i ogólnodostępnych*, Wydawnictwo Naukowe APS, Warszawa 2010.

- Wlaziło M., *Proste myśli, trudne słowa: z perspektywy socjopedagogicznej o wizerunku osób niepełnosprawnością intelektualną w literaturze pięknej*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2013.
- Wojnarowska A., *Niepełnosprawność intelektualna w publicznym i prywatnym dyskursie*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2010.
- Wolska D., *Umiejętności życiowe jako wyznacznik aktywizacji zawodowej dorosłych z głębszą niepełnosprawnością intelektualną*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2015.
- Wołowicz-Ruszkowska A., *Zanikanie. Trajektorie tożsamości kobiet z niepełnosprawnością*, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, Warszawa 2013.
- Wrona S., *Osoba głęboko upośledzona umysłowo w systemie edukacji. Analiza porównawcza zajęć rewalidacyjno-wychowawczych*. Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2011.
- Zamkowska A., *Wsparcie edukacyjne uczniów z upośledzeniem umysłowym w stopniu lekkim w różnych formach kształcenia na I etapie edukacji*, Wydawnictwo Politechnika Radomska, Radom 2009.
- Zaorska M., *Tyflopedagog wobec problemu aktywności życiowej – zawodowej i prozawodowej osób dorosłych z niepełnosprawnością wzrokową*, Wydawnictwo Edukacyjne Akapit, Toruń 2015.
- Zielińska J., *Wybrane techniki obrazowania sygnałów w perspektywie pedagogiki specjalnej. Przykłady zastosowania w praktyce diagnostyczno-terapeutycznej*, Wydawnictwo Naukowe UP, Kraków 2016.
- Żółkowska T., *Doświadczenia zaufania osób z głębszym stopniem niepełnosprawności intelektualnej. Szkice praktyk*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2019.
- Żyta A., *Życie z zespołem Downa. Narracje biograficzne rodziców, rodzeństwa i dorosłych osób z zespołem Downa*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2011.

Scientific achievements of special pedagogy in the context of contemporary research challenges

The article presents the scientific and research achievements of special education, with particular emphasis on the last 10 years. In the introduction, the author presents the achievements of Maria Grzegorzewska, recognized as the founder of Polish special pedagogy, and then outlines the most important research achievements of scientists – special educators from the turn of the

20th and 21st centuries. Against this background, a review of the literature was presented using one of its forms, namely the study of the scope of literature. 73 monographs developed on the basis of research conducted by the author/author, in which the title, introduction and/or table of contents searched for „special education”, „disability / person with disability” and „analysis of research results”. The review includes subject(s), object(s) and research approach identified in the found literature. The obtained data were referred to research and development areas outlined by Amadeusz Krause in the article entitled Theoretical and empirical problems of special pedagogy. An outline of the research areas, published in the magazine „Disability. Scientific Half-Yearly” 2009 No. 1. This study was adopted as a reference because it was published 10 years ago, and the period 2009-2019 was designated to examine the contemporary achievements of special pedagogy in order to be able to determine the directions of development of the discipline, its most important achievements, dominant tendencies in the selection of research paradigms and outline development trends for the coming years.

Keywords: special pedagogy, scientific and research achievement, literature review, disability, analysis of research results.

Dorobek naukowy pedagogiki specjalnej w kontekście współczesnych wyzwań badawczych

Artykuł został poświęcony ukazaniu dorobku naukowo-badawczego pedagogiki specjalnej, ze szczególnym uwzględnieniem okresu ostatnich 10 lat. Autorka we wprowadzeniu prezentuje dokonania Marii Grzegorzewskiej, uznanej za twórczynię polskiej pedagogiki specjalnej, a następnie zarysowuje najistotniejsze osiągnięcia badawcze naukowców-pedagogów specjalnych z przełomu wieków XX i XXI. Na tym tle został przedstawiony przegląd literatury za pomocą jednej z jego form, a mianowicie badania zakresu literatury. Poddane analizie zostały 73 monografie opracowane na podstawie prowadzonych przez autora/autorkę badań, w których w tytule, wstępie i/lub spisie treści odszukano wyrażenia: „pedagogika specjalna”, „niepełnosprawność/osoba z niepełnosprawnością” oraz „analiza wyników badań”. W przeglądzie uwzględniono podmiot(y), przedmiot(y) oraz podejście badawcze rozpoznane w wyszukanej literaturze. Uzyskane dane zostały odniesione do obszarów rozwojowo-badawczych zarysowanych przez Amadeusza Krause w artykule pt. Teoretyczne i empiryczne problemy pedagogiki specjalnej. Zarys obszarów badawczych, zamieszczonym w czasopiśmie

„Niepełnosprawność. Półrocznik Naukowy” 2009 nr 1. To opracowanie przyjęte zostało jako punkt odniesienia, ponieważ zostało opublikowane 10 lat temu, a okres 2009-2019 wyznaczony został do zbadania dorobku pedagogiki specjalnej, żeby móc określić kierunki rozwoju dyscypliny, jej najistotniejsze osiągnięcia, dominujące tendencje w doborze paradygmatów badawczych oraz zarysować trendy rozwoju na kolejne lata.

Słowa kluczowe: pedagogika specjalna, dorobek naukowo-badawczy, przegląd literatury, niepełnosprawność, analiza wyników badań.